

Gardiani // Hermes. – Bd. 11. – 1876. – S. 458-465.; **54.** Hamburger O. Untersuchungen über den Pyrrhischen Krig. – Würzburg, 1927 – 101 s.; **55.** Hassell U. Pyrrhus. – München, 1947. – 80 s.; **56.** Herzberg G. Rom und König Pyrrhus. – Halle, 1870 – 205 s.; **57.** Ihne W. Römische Geschichte. – Leipzig: Engelmann, 1868. – Bd. 1. – 506 s.; **58.** Judeich W. Admetos // Pauly's Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa. Stuttgart. – Bd. I. – 1894. – Sp. 380; **59.** Judeich W. König Pyrrhos römische Politik // Klio beiträge zur alten Geschichte. – Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung. – Heft. 1. – Zwanzigster Band. – 1929. – S. 1-18; **60.** Levegue P. Pyrrhos. – Paris: E de Baccard, Editeur, 1 rue de Medicis. 1, 1957. – 736 p.; **61.** Levegue P. Un nouveau Pyrrhus // Revue des Etudes Anciennes. – V. 58. – 1956. – P. 83-96; **62.** Nederlof A.B. Plutarch's Leven van Pyrrhus. – Amsterdam: H.J. Paris, 1940. – 247 s.; **63.** Nederlof A.B. Pyrrhus van Epirus: zijn achtergronden, zijn tijd, zijn leven (historie en legende) – Amsterdam: Rodopi, 1978. – 341 s.; **64.** Niebuhr B. G. Römische Geschichte. – Berlin: G. Reimer, 1853. – 1214 s.; **65.** Niese B. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea: Geschichte Aleksanders des Grossen und seiner Nachfager und Westellen bis zum Jahre 281 v. Chr. – Perthes, 1893. – 512 s.; **66.** Niese B. Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea: Vom Jahre 281 v. Chr. Dis zur Begründung der römischen Hegemonie im griechischen Osten, 188 v. Chr. – Perthes, 1899. – 779 s.; **67.** Niese B. Zur Geschichte des Pyrrhischen Krieges // Hermes Zeitschrift für Classische Philologie. – Berlin, 1896. – Einunddreissigster Band. – Viertes Heft. – S. 481-507.; **68.** Santi A. L'ultima campagna di Pirro in Italia // Neapolis, II. – 1914. – P. 283-292; **69.** Scala R. Der pyrrhische Krieg. – Berlin-Leipzig: Prissius, 1884. – VIII+183 s.; **70.** Schubert R. Die Quellen Plutarchs in Lebensreibungen des Eumenes, Demetrius und Pyrrhus // Jahrbucher für klassischen Philologie. – Supplem IX, 1877-1878. – S. 647-836.; **71.** Schubert R. Die Quellen zur Geschichte der Diadochenzeit. – Leipzig: Diterichsche Verlagsbuchhanlung Theoder Weicher, 1914. – 288 s.; **72.** Schubert R. Geschichte des Pyrrhus. – Königsberg, 1894. – 288 s.; **73.** Weinstock, S. Tarentum / S. Weinstock // RE. Bd. IV. Hbbd. 8. – Stuttgart, 1932. – 2213-2303.

УДК 94(369.1)“04/05”

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

ІТАЛІЙСЬКА КАМПАНІЯ АТТІЛИ І ПОЧАТОК ЗАНЕПАДУ “ПРИМАРНОЇ ІМПЕРІЇ” ГУНІВ (І)

У статті, на підставі вивчення корпусу відповідних писемних джерел, представлено розгорнутий аналіз кола питань, пов'язаних з воєнним походом вождя гунів Аттіли у Північну Італію та війною проти Риму. Автор характеризує історичне тло Західної Європи середини VI ст., висвітлює передумови, а також послідовно розглядає основні етапи воєнних дій – від початку вторгнення гунського війська на територію Імперії та облоги Аквілеї до його відступу після битви на Каталаунських полях 451 р.

Ключові слова: номади, західні гунни, Аттіла, Римська імперія, Аецій, понтифік Лев Великий, облога Аквілеї, захоплення Медіолана, Каталаунська битва.

Ярослав ЯНОВСКИЙ

ИТАЛЬЯНСКАЯ КАМПАНИЯ АТТИЛЫ И НАЧАЛО УПАДКА “ПРИЗРАЧНОЙ ИМПЕРИИ” ГУННОВ (I)

В статье, на основе изучения корпуса соответствующих письменных источников, представлен развернутый анализ круга вопросов, связанных с военным походом вождя гуннов Аттілы в Северную Италию и войной против Рима. Автор дает характеристику исторического фона Западной Европы середины VI в., освещает предпосылки, а также последовательно рассматривает основные этапы военных действий – от начала вторжения гуннского войска на территорию Империи и осады Аквилеи до его отступления после битвы на Каталаунских полях 451 г.

Ключевые слова: номады, западные гунны, Аттіла, Римская империя, Аэций, понтифик Лев Великий, осада Аквилеи, захват Медиолана, Каталаунская битва.

Yaroslav YANOWSKYJ

ATTILAS ITALIAN CAMPAIGNS AND THE BEGINNING OF THE DECLINE OF HUNS “VISIONARY EMPIRE” (I)

In the article, that is based on the study of relevant written sources, has been presented a detailed analysis of the range of issues associated with military campaigns of Attila the Huns leader in northern Italy and the war against Rome. The author describes the historical background of Western Europe mid VI., he highlights the preconditions as well as consistently focuses on the key stages of military operations – from start invading Hun army into the territory of the Empire and the siege of Aquileia, his retreat after the battle on the fields Catalonians in 451.

Keywords: Nomads, Western Huns, Attila, the Roman Empire, Akzyi, pontiff Leo the Great, the siege of Aquileia, capture Mediolane, Catalaunian battle.

Відомий сучасний історик, французький медієвіст Жак Ле Гофф, характеризуючи епоху варварських інвазій на Рим та аналізуючи їх природу у статті “В тіні довгого меча”, відзначає: “Римська цивілізація була шедевром консерватизму, проте і вона під дією сил руйнації та оновлення піддалася ерозії. У III ст. єдність римського світу почала розвалюватись. Паралізоване серце Імперії, Рим й Італія, вже не забезпечувало кров'ю частини її тіла, що намагалися почати самостійне життя. Провінції емансипувалися і перейшли у наступ. Сенат заповнювали іспанці, галли, вихідці зі Сходу. Родом з Іспанії імператори Траян та Андріан, з Галлії – Антонін; за династії Северів імператори – африканці, а імператриці – сирійки.

На початку II ст. усім жителям Імперії було надане римське громадянство. Піднесення провінції свідчило про зростання центробіжних сил. Ізоляція окремих частин Західної Римської імперії зростала, централізована організація неухильно розпадалась. Торгівля – переважно внутрішня, між провінціями – поступово занепадала. Сільськогосподарська та реміснич

продукція втратила ринки збуту; грошей ставало дедалі менше – і монети були гіршої проби; оброблювані землі покидались, і кількість запустілих полів росла” [51, с. 59].

Роль та значення античних міст під час нашестя варварів Ле Гофф визначає наступним чином: “Процес знекровлювання міст прискорювався варварськими руйнаціями. Безсумнівно, що міста, завдяки накопиченим багатствам, були найзвабливішою здобиччю й ставали найкривавішою жертвою. Проте, якщо після цих випробувань вони не відроджувались, значить еволюція суспільства відторгала від них населення, і це призводило до зменшення товарів, які не забезпечували більше міського ринку. Коли зникнення дзвінкої монети позбавило городян можливості купувати, коли торгівельні канали перестали зрошувати міські центри, городяни змушені були тікати туди, де вироблялась продукція, перш за все – їжа: багаті – у свої маєтки, бідні – на землі багатих. Аграризація була явищем економічним, демографічним, але в першу чергу – соціальним. Городяни, які втекли у село від здириництва збирачів податей, рятуючись від Харибди, потрапляли до Сцилли: опиняючись в лебетах крупних власників, вони перетворювались на сільських рабів.

Небажання людей займатися деякими ремеслами, вплив сільської робочої сили спонукало імператорів пізньої Римської імперії зробити певні професії в обов’язковому порядку спадковими й заохочувати земельних власників до прикріплення вільних селян до землі. Вони повинні були замінити тих нечисленних рабів, яких ставало все менше і менше. Римська цитадель, що колись відряджала легіони за полоненими та здобиччю, сама опинилась у стані облоги і змушена була здатися. Зовнішні невдачі поглиблювала внутрішня стагнація і перш за все демографічна криза, що загострила нестачу рабської робочої сили” [51, с. 59].

Разом з тим, французький медієвіст підкреслює: “Причини варварського нашестя не настільки важливі, як його окремі аспекти” [51, с. 59]. Ця методологічна констатація дозволяє виділити й актуалізувати дослідницькому сенсі різні складові та чинники, які стосуються широкомасштабної інвазії варварського світу на стару греко-римську цивілізацію в період Великого переселення народів. Таким активним сегментом, домінуючим на терені Європи, особливо у середині V ст., були, як відомо, гуни. Саме вони, на рівні з готами, значною мірою вплинули на долю Римської імперії. В руслі виділеної проблематики метою даної статті є висвітлення головних етапів та розкриття особливостей італійської кампанії Аттіли з точки зору гунських воєнно-політичних амбіцій, територіальних претензій і етнічних зазіхань.

Загальна історіографія з різних проблем європейської гунології, безсумнівно, численна й різноманітна. Проте робіт, де висвітлюється війна Аттіли з Римом, написано не так багато. Низку класичних праць, в яких гуно-римське протистояння середини V ст. піддано аналізу, відкриває багатотомний твір англійця Ед. Гіббона [49; 50]. Ґрунтовний, з обширними частими цитуваннями багатьох прямих і дотичних джерел, наратив авторів

XIX ст. у XX ст. замінили концептуально-аналітичні підходи нової генерації дослідників. Серед найвідоміших фахівців з історії західних гунів доби Великого переселення народів можна згадати імена У. Херберта [67], Л. Біньона [58], О. Менчен-Хелфена [77], М. Бріона [60], Е. Томпсона [53], Дж. Барі [62], Е. Хаттона [71], К. Холланда [69], К. Гордона [64], Г. Гардоньї [63], Фр. Броуна [61].

Науковий доробок цих відомих істориків нині, однак, потребує певного інтерпретаційного переосмислення, а низка дискусійних, та не до кінця розкритих питань спонукає продовжити їх розгляд на новому методологічному рівні, із залученням досягнень суміжних гуманітарних дисциплін. Необхідно також відзначити, що на межі XX й XXI ст. науковий інтерес до гунської проблематики почав зростати. Разом з тим, крім спеціалізованих монографій, побачило світ і багато науково-популярних видань для пересічних читачів, де епоха Аттіли, сам вождь гунів і його воєнні походи описуються в дещо спрощеному й прилакованому вигляді, з використанням елементів та прийомів героїко-пригодницького жанру. Типовим прикладом такої адаптованої продукції слугують книги С. Варді [86], А. Сегури й Дж. Ортіза [84], Ф. Бюмла [57], Е. Річа [83], М. Олівер [81], Д. Ніколле [80], П. Моунтера [78], П. Літтла [75], С. Пріче [82], Дж. Ланга [74], С. Інграма [72], К. Хіндса [68], К. Харві [66].

З іншого боку, протягом двох останніх десятиліть західноєвропейські, російські та американські варварологи активізували свої дослідження саме в галузі воєнно-політичної історії Європи IV-VI ст., де одну з провідних ролей відіграв “гунський чинник”. Оригінальними підходами у висвітленні причин та наслідків масштабної інвазії племен західних гунів на греко-римську Імперію відзначилися публікації П. Ховарта [70], П. Сугара й П. Ханака [85], У. Напієра [79], М. Бабкока [55, 56], Дж. Пенроза [52], О. Бичкова [48], Ф. Джестіса та Р. Райса [54], С. Бреді [59], Дж. Мана [76], Р. Лейдлау [73], Дж. Хелдона [65]. Однак дослідницькі пріоритети цих істориків переважно зосереджені на питаннях тогочасної геополітики або характеристиці біографії Аттіли, а не на оцінці особливостей стратегії і тактики гунського війська, його структурно-організаційних засад, значення підтримки союзних та підлеглих гунам племен.

Джерельна база, де містяться ті чи інші згадки, описи, факти й свідчення щодо гунів на теренах Європи у V ст., з одного боку, налічує понад півсотні автентичних історичних творів, хронік, авторизованих опусів світських і релігійних діячів доби Пізньої Античності, значний епістолярний корпус сучасників та свідків подій, богословські трактати Отців Церкви, з іншого — переважна більшість цих писемних пам’яток мають ряд суттєвих недоліків: вони значною мірою протирічні між собою, частково зміфологізовані чи перекручені, з фактологічними та хронологічними помилками. Лаконізм іноді заважає до кінця правильно зрозуміти текстуальне навантаження або змістову наповненість джерела і т.п. Проте й ті оригінальні джерела, що збереглися до сьогодення, несуть достатньо значний обсяг різної інформації,

який дозволяє вченому здійснювати комплексну реконструкцію подій виділеної епохи.

Зокрема, цінний матеріал з гунської історії можна почерпнути в творах Агафія Міринейського [1], Ермія Созомена [12], Амміана Марцелліна [2], Павла Диякона [5, 39], Павла Орозія [4], Прокопія Кесарійського [8-11], Пріска Панійського [7], Йордана [3], Захарія Ритора [47], Венанція Фортуната [46], Теодора Лектора [45], Сидонія Аполлінарія [42-44], Проспера Тирона (Аквітанського) [40]. Серед інших відомих греко-римських і візантійських авторів, які так само залишили свідчення про гунське нашествя, побут, звичаї і зовнішній вигляд цього “незрозумілого й жахливого” кочового народу, про їх легендарного правителя Аттілу і його завойовницькі походи, варто згадати Авзонія [14], Ідація Аквефлавійського [22], Клавдія Клавдіана [19, 20], імперського сенатора Кассіодора [15], Іоанна Лудського [23], Іоанна Малалу [37], Марцелліна Коміта [38], Сальвіана [41], Продовжувача Проспера [21], Клавдія Аеліана [18]. Деякі номадичні традиції і релігійно-обрядову практику варварів-кочовиків (зокрема, магичні ритуали) описує і знаменитий античний вчений Пліній Старший [6]. Його дані дозволяють здійснити порівняльний аналіз із пізнішими гунськими культово-обрядовими реаліями.

Окремо потрібно виділити Хроніку авторитетного діяча і святителя Західної Церкви Св. Ісидора Севільського [24]. В ній він описує і характеризує “плем’я гунів” як найпотворніше творіння Всевишнього. Гунська інвазія на греко-римський світ також згадується в “Хроніці 511 року” [16] й яскраво змальовується у т.зв. Малій Хроніці [17]. В християнській епістолярній спадщині унікальні свідчення про гуно-римський конфлікт і війну Аттіли з латинянами зберегли листи папи Лева I Великого [25-36] та Св. Амвросія, єпископа Медіоланського [13]. Зрештою, варто підкреслити, що пласт пізньоантичних і ранньосередньовічних писемних джерел, в яких є розповіді про гунську інвазію і фігурують уривчасті дані про потужну державу Аттіли, на жаль, не дає принципової відповіді на ключове питання: чому так несподівано швидко розпалася імперія гунів, і взагалі – чи існувала вона насправді?

Існує ще один парадокс – чималий історіографічний доробок і відсутність в наш час нових писемних джерел породжують впевненість: основні відомі факти стосовно вторгнення гунів у Галлію та Італію в 451-452 рр. були настільки ретельно досліджені вченими, що їх перегляд, здається, не може принести принципово нових або суттєво уточнюючих результатів. Однак, переосмислення деяких мотивацій і усталених констатацій, пов’язаних з римською кампанією Аттіли, дає можливість у новому ракурсі висвітлити її етапи, цілі та наслідки. Зокрема, помилковою є думка деяких науковців [58, с. 137; 60, с. 95; 70, с. 83; 79, с. 216], що напад правителя гунів на імперські території для Риму став несподіванкою. Оскільки алемани (аламани) не були в “лавах” германських союзників Аттіли, гуни, виступивши з Паннонії, оминули їх землі на півночі й вийшли до Рейну через долину Таубера і Майна (див. мал. 1) [67, с. 310-311; 71, с. 102].

Мал. 1. Шлях гунів територією Європи у першій половині V ст.

Про те, що на початку літа 451 р. “Батіг Божий” має почати похід у Італію, знало (й чекало на це) населення західних провінцій Імперії. Відповідна інформація міститься в численних листах Римського понтифіка Лева Великого (440-461) (див. мал. 2), і тільки в них. Офіційне листування Первосвященника Апостольської Столиці з імператором Сходу зберігає багато маловідомих фактів, які проливають світло на тогочасну європейську політику та дипломатію. Наприклад, у листі від 23 квітня папа висловив візантійському василевсу Маркіану (450-457) переконання, що “співдружність” двох правителів Імперії подолає “помилки єретиків і ворожі дії варварів” [26, IV, 41].

Коли в травні імператор вирішив зібрати Вселенський Собор на Сході, в Ниссі (сучас. Неш), у черговому листі понтифік вже відверто благав Маркіана відкласти його. Через реальну загрозу війни єпископи найважливіших провінцій були не в змозі залишити свої кафедри, клір та вірян, і папа про це говорить відверто: “Sacerdotes provinciarum omnium congregari praesentis temporis nicissitas nulla ratione permittit, quoniam illae provinciae de quibus maxime sunt evocandi, inquietatae bello ab eccliesiis suis eos non patiunter abscedere” (“Необхідність у цей час жодним чином не дозволяє священикам усіх провінцій [Імперії] зібратися разом, оскільки ті провінції, з яких вони повинні викликатись, стурбовані війною і це не дає їм можливості залишати свої церкви”) [27, IV, 43]. Проте Маркіан, як відомо, таки наполіг на скликанні Собору, хоча й переніс його з Нисси у Халкидон, а Лев змушений був делегувати туди Пасхасинуса (Пасхасинія), єпископа Лілібаєма на Сицилії. У відповідному листі до імператора папа пояснив свій вибір: саме

Сицилія виявилась “провінцією, що знаходиться у найбільш безпечному положенні” [28, IV, 47].

Одне з найскладніших питань, яке в науковому плані залишається відкритим – чому Аттіла не вирушив до Італії, а вторгся у Галлію? На цю проблему звертає увагу ще О. Менчен-Хелфен [77, с. 71]. “Батіг Божий” не розпочав воєнну кампанію проти вестготів, оскільки був нагороджений хабаром з боку Гейзериха (428-477), його давнього ворога, як стверджує Йордан [3, с. 184-185]. Те, що посланці короля вандалів, тягнучи із собою лантухи, наповнені золотом, потайки пройшли через всю Імперію, з Північної Африки до сучасної Угорщини, не витримує жодної критики, хоча саме на такому перебігу подій наполягає візантійський літописець VI ст. Іоанн Малала [37, XI], і частина фахівців продовжує йому вірити [55, с. 115; 60, с. 94; 66, с. 49].

Мал. 2. Римський понтифік
Лев I Великий.

На практиці Малала дещо переплутав (для ранньосередньовічних хроністів такі випадки непоодинокі). Зокрема, він назвав Аттілу гепідом, переплутав Теодориха Великого (475-526) й Алариха (526-534), переніс вирішальну битву з Галлії на Дунай [37, XI-XIII]. Візантієць також стверджує, що вождь і правитель гунів відрядив послів у Рим і Константинополь; останні наказали двом імператорам тримати свої палаци готовими для Аттіли [37, XIV]. Ед. Гіббон [49, с. 588], котрому наслідує і Е. Томпсон [53, с. 138], вважали (припускали), що Малала зміг “впізнати” у наказі послів “оригінальний та щирий стиль Аттіли”. Різкою критикою необґрунтованих домислів як джерелознавчих, так і історіографічних, вирізняється наукова позиція того ж О. Менчен-Хелфена [77, 72].

Після битви на Locus Mauriacus в перший тиждень липня 451 р. Аттіла відступив у Паннонію [67, с. 459]. Перемога залишилася за Аецієм. Інформацію щодо ситуації в Галлії можна почерпнути з тих самих листів папи Лева I. Римський первосвященик крім візантійського імператора вів порівняно жваве листування з деякими заальпійськими єпископами, однак лише у січні 452 р. їх єдиний представник Інгенуус Ебредуренсис (Євгеній Ебредурський) прибув до Апостольської Столиці [29, IV, 55]. Очевидно, жорстоке суперництво між вестготськими принцями після смерті короля Теодориха (Теодерида) I (419-451) унеможливило реалізацію цієї дипломатичної подорожі восени 451 р., як планувалось папою [76, с. 304].

Події, пов’язані з діяльністю та рішеннями Четвертого Вселенського Собору у Халкидоні теж проливають світло на рейди гунів на Балкани

451 р. Як вже згадувалось, імператор Маркіан видав відомий едикт, де оголошувалась необхідність (і запрошення) всім архієреям Імперії зібратися в Ниссі 1 вересня 451 р. На той момент василевс ромеїв сподівався “бути в змозі перебувати тут без врахування того, що деякі справи держави повинні були утримувати його на полі бою” [31, 1, 28]. Найімовірніше, Маркіан очікував або передбачав можливу “проблему” на дунайському кордоні. Насправді “проблема” трапилася вже влітку. У серпні імператор просив єпископів, які встигли прибути до Нисси, “молитися за перемогу над незваним ворогом” [31, 1, 29].

Сам правитель Візантії наприкінці літа перебував у Тракії [45, Col. 737]; вирішальна битва між гунами та римлянами все ще тривала на землях Іллірика. Оскільки жоден єпископ з великих провінцій Мезія I і Dacia Ripensis так і не прибув на Собор, що, нарешті, зібрався у Халкидоні, є підстави припустити, що гуни знову грабували ці прикордонні території. Скіфія теж залишалась під загрозою: Олександр, єпископ Том (Tomis), так і не наважився вирушити на Собор. Він вирішив “стояти зі своїми вірянами” [17, с. 597].

Здійснити ретроспективний аналіз гунської кампанії в Галлії археологічні свідчення, на жаль, допомагають недостатньо. Згідно з “Gesta Trevirorum”, Аттіла захопив Трир. Розкопки кінця 60-х рр. XX ст., проведені в місті, свідчать: церква Св. Євхерія була зруйнована саме на початку 50-х рр. V ст. [77, с. 78]. Крім того, у 60-ті роки минулого століття французькі археологи на півночі країни, біля міста Троя, знайшли, за припущенням, бронзовий “гунський казан” (див. мал. 3) [77, с. 78]. Проте реальну прив’язку цього артефакту до Каталаунської битви чи італійської кампанії вченим здійснити не вдалося. Отже, подібні археологічні “доповнення” не змінюють загальну картину подій 451 р. В означеному контексті воєнна кампанія Аттіли у Північній Італії потребує перегляду.

Значна частина дослідників кінця XIX – першої половини XX ст., починаючи з Т. Моммзена й завершуючи Е. Томпсоном, сприйняла її, перш за все, як доказ – яким некомпетентним державним діячем і полководцем був Аецій. Деякі історики (Г. Гардоньї [63], К. Харві [66], В. Херберт [67], К. Холланд [69], Е. Хаттон [71], П. Літл [75], М. Олівер [81]), вважають війну Аттіли в Італії як своєрідну “дуель”, за визначенням О. Менчен-Хелфена, між “невправним римським лідером та кровожерним дикуном, котра закінчилася вдало завдяки втручання папи Лева Великого як pontifex ex machine” [77, с. 80]. Акцій (див. мал. 4), якого ще за життя називали “останнім римлянином”, був bete noire для сучасників і не зробив насправді тих дилетантських помилок, за котрі його звинувачували [77, с. 80].

Перший етап війни виявився для “Батога Божого” невдалим. Втрати гунів у 451 р. були важкими. Симптоматичний факт, що Аттіла почав пересувати свою армію лише на початку літа, дозволяє стверджувати: надто багато часу витратив гунський правитель для відновлення сил, розпорошених внаслідок “нещастя минулого року” [18, с. 602]. Він, звичайно, мусив знати

Мал. 3. Бронзовий “гунський казан”. V ст.

Мал. 4. Римський полководець Аецій. Різьблення по слонової кістці. V ст.

про небезпеку великої кампанії в літню пору. І все ж – чому він атакував? Власну мотивацію дій вождя гунів висуває О. Менчен-Хелфен. Він, зокрема, пише: “Аттіла, безсумнівно, був “у гніві від несподіваної поразки, якої зазнав у Галлії, згідно з “Хронікою 452 року”, єдиного джерела для встановлення своєрідного мосту між двома війнами. Він, природно, ненавидів Аеція. Однак чому він не почекав хоча би рік для реваншу? Його відносини зі східними римлянами не могли бути найгіршими. Коли він вирушив у похід в Галлію 451 р., нібито для битви з вестготами, імператор Маркіан залишився байдужим. Аттіла, природно, не міг розраховувати на нейтралітет східної частини Імперії, якби він вторгся в Італію. Він, можливо, сподівався розбити армію Аеція перш ніж Схід (Візантія. – Я.Я.) прийшов би на допомогу Заходу. Він, можливо, вважав, що якщо його вершники оволодіють долиною По, то Аецій відразу ж запросить миру. Можливо, він чекав, що Валентиніан пожертвує Аецієм для збереження свого трону” [77, с. 98].

Далі дослідник резюмує: “Ми нічого не знаємо про політичну ситуацію в Італії, можливо, обставини були такими, що в Аттілі існували причини для очікування швидкого падіння свого ворога. Проте, можливо, існував тиск з боку своїх власних орд, в надії на здобич і ще більшу здобич, що змусило вождя гунів розпочати передчасно іншу хижацьку війну. Це були часи, коли

гуни у Верхній Італії пересувались дуже повільно через перевантаження своїх возів награбованим” [77, с. 98-99].

В руслі виділеної проблеми виникає й інше питання: коли гуни перетнули Юліанські Альпи із сучасної Македонії та Чорногорії, й вступили на землі Італії? Римські історики і хроністи не називають чіткої дати і навіть декількома роками пізніше вся послідовність головних подій була забута або прихована. У згадках деяких пізньоантичних (латинських) авторів є фактологічні неточності й оціночна завищеність або упередження. Наприклад, іспанець Ідацій (Гідацій), єпископ Акве Флавії, – достатньо обізнаний і добре поінформований сучасник тих подій, вважав, що Аттіла прийшов у Італію прямо з Галлії: “Huuni cum rege Attila relictis Galliis post certamen Italiam petunt” [22, 26, 153]. Згідно з “Хронікою 511 року”, гуни захопили Аквілею, яка розкинулась у північно-східному куті Адріатичного моря, під час свого відступу з Галлії у Паннонію. В Хроніці зафіксовано: “Regrediens Attila Aqueleiam frangit” [16, с. 105].

Лише Пріск Панійський залишив прозорий натяк на події, пов’язані з Аквілеєю, із відповідним датуванням: “Облога Аквілеї була тривалою і запеклою, однак марною, оскільки хоробрі воїни римлян чинили опір йому [Аттілі] зсередини. Врешті-решт його армія була сповнена невдоволення і готова відступити. Аттіла випадково крокував навколо стін [міста], гадаючи, чи то згорнути свій табір, чи то залишитися далі. І тут він помітив, що білі птахи, а саме лелеки, котрі будують свої гнізда на гребенях дахів домів, переносили своїх пташенят з міста і, у протиріччя їх звичкам, вони несли їх у села. Будучи дуже проникливим спостерігачем подій (у Пріска дослівно “sagacissimus inquisitor”. – Я.Я.), він зрозумів це і сказав своїм воїнам: “Ви бачите, птахи пророкують майбутнє. Вони залишають місто впевненими у його загибелі й пророкують, що фортечні вежі приречені до падіння з причини ризику, якого не уникнути. Чи не думаєте [ви], що це є ознакою безглуздості або невизначеності; страх, породжений обставинами речей, які вони (птахи. – Я.Я.) передбачають, змінив їхній звичай” [7, с. 502]. Ці свідчення Пріска Панійського надалі використав у “Тетиці” Йордан [3, с. 420-421]; яскравий опис римлянина вмістили у свої твори і Павел Диякон [39, XIV, 9], і Прокопій Кесарійський [10, III, 4, 30-35]. Отже, за допомогою птахів, Аттіла розвіяв свої сумніви, переконав солдат, і штурми Аквілеї поновилися.

Якщо розповідь Пріска містить зерно правди, то падіння міста повинно бути датовано кінцем серпня чи початком вересня. Згідно з Плینیєм Старшим, лелеки відлітають з Італії після свята Вулканалії, тобто 23 серпня [6, X, VIII, 314]. Облога, за даними того ж Павла Диякона, тривала три місяці [39, XIV, 10]. Таким чином, гуни повинні були перетнути Юліанські Альпи у травні або червні. Щодо згадуваного епізоду з птахами, О. Менчен-Хелфен наполягає, щоправда, без наведених конкретизованих (в руслі історичної парадигми) доказів, на суто критичній оцінці: “Більш ніж сумнівно, що розповідь про Аттілу та лелек дозволяє виводити таку інтерпретацію.

Вона швидше проливає світло на забобонний страх, з яким його піддані, особливо германці, дивились на правителя гунів” [77, с. 101]. Його позиція ґрунтується виключно на використанні т.зв. аналогових паралелей, які зустрічаються в текстах різних джерел. Вчений доводить, залучаючи цікавий та маловідомий матеріал етнографічного й міфологічного характеру з європейських і візантійських історико-літературних взірців, що сюжет із птахами – легендизований популярний топос.

О. Менчен-Хелфен відзначає наступне: “Пересування птахів розглядалися як зловісні греками, римлянами та германцями. Подібно багатьом героям германських переказів, Герменегіскулус, король племені варні, розумів мову птахів. Західні германці розглядали ворон і лелек як птахів-віщунів. Можна припустити, що германці розповіли цю історію Пріску; вони, можливо, говорили про Аттілу так само, як в останні часи шведи та норвежці говорять про страшних фінських та лапландських чаклунок. Пріск сам, можливо, не залишався осторонь забобонів греків до і після нього, котрі сприймали “скіфів” як великих чаклунів. Північний чарівник в “Philopseudes” Люциана прикликає надприродні істоти, оживляє мерців, являє світові Гекайта і приземлює Місяць. У “Бесідах з великомучеником Кіпріаном” імператриці Євдокії, Кіпріан розповідає, як скіфи вчили його мові птахів, як він навчився розуміти звуки дощок і каменів, скрипи дверей і завіс, розмови мертвих у могилах. Гейзерих, інший “скіф”, і, подібно Аттілі, “дуже дика людина”, розтлумачив правильно політ орла над сплячим імператором Маркіаном. Таким чином, можливо, що історія була розказана людьми, налаштованими вірити в неї, однак вона сама по собі містить далекий оригінал” [77, с. 103].

Для посилення власної позиції вчений наводить ще один оригінальний приклад: “Легенда про Аттілу і лелеки Аквілеї, насправді, є варіантом історії, з якою можна ознайомитися в главі 122 “Chin shu”, в біографії Лю Куанга, котрий завоював Туркестан для Фу Чена. В лютому 384 р. він взяв у облогу місто Куче. “Він знову почав атакувати місто. Вночі він побачив уві сні золотий образ, що летить над містом і за фортечними мурами. Куанг сказав: “Це означає, що Будда і боги залишають їх. Куче безсумнівно загине”. Фольклористи, можна припускати, мають можливість надати інші варіанти цієї історії, можливо ті, що пов’язують їх більш тісно зі щурами, які увійшли у прислів’я – “Щури тікають з корабля, котрий тоне”, достатньо поширене на Заході. Проте історії, подібні до тих, які розповідають про Аттілу та Лю Куанга, не відомі в Європі. Мабуть, саме гуни й принесли їх із собою зі Сходу” [77, с. 104].

Природно, листування папи Лева Великого – надійніше джерело для датування початку вторгнення гунів. 22 травня 452 р. Лев I написав розлогі листи Маркіану, Пульхерії, Анатолію та Юліану, єпископу Хіуса, де понтифік пояснював, чому він не міг схвалити канони, прийняті Вселенським Собором у Халкидоні [30-33, IV, 55-62]. В усіх чотирьох листах немає жодного слова, яке б вказувало на те, що Італія стала театром воєнних дій. Те саме стосується й листа, адресованого Римським первосвященником Теодору,

єпископу містечка Форуму Юлія від 11 червня з приводу інтердикта (Forum Iulia – сучас. Фреджис; був розташований у провінції Галлія Нарбоннська II) [34, IV, 132]. Декрет, в якому Лев визначив умови, котрі повинні були врегулювати зняття з цієї території анафеми та запровадити форми спокути, міг бути складений під час його понтифікату будь-якого року [34, IV, 137-138]. Важко уявити, що людина, яка диктувала цей декрет, могла байдуже поставитися до долі міст і містечок всієї Північної Італії, якби вони зазнали гунської інвазії. Отже, Аквілея ще не впала; можливо, вона навіть ще не перебувала в облозі.

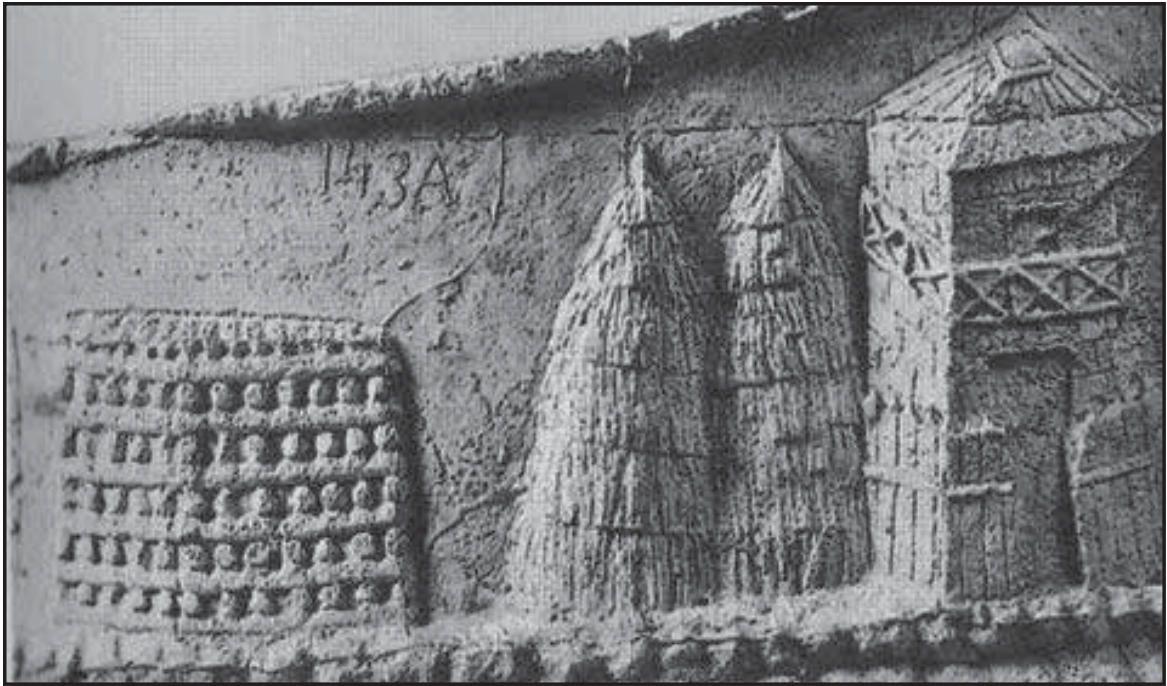
Існує й інший важливий документ епохи, щоправда, юридичного характеру – Novella Valentiniana 36 від 29 червня 452 р. про обов'язки “збирачів” (заготівельників) свиней, великої рогатої худоби та кіз. В означеному правовому документі міститься, як не дивно, опосередкована інформація, швидше натяк на війну Рима з гунами. У вступі імператор в пишних фразах дякує Аецію, який навіть “серед своїх воєнних турбот і звуків труб” знаходить час піклуватися про забезпечення м'ясом столиці Імперії. Предметом пріоритетних воєнних турбот полководця – bellicae curae, в кінці червня 452 р. могло бути лише нашествя гунів, оскільки війська Аттіли зійшли через гірські проходи в італійські долини на початку літа [60, с. 209].

Якщо вірити Просперу Тирону, нове вторгнення для Аеція було повною несподіванкою. Хроніст констатував: “Після того, як Аттіла справився із втратами, завданими [йому] в Галлії, він мав намір атакувати Італію через Паннонію. Наш полководець не вжив ніяких заходів, котрі він здійснив у першій війні (451 р. – Я.Я.), тому навіть захист Альп (блокування гірських проходів. – Я.Я.), де ворог міг бути зупинений, не був задіяний. Він (Аецій. – Я.Я.) вважав, що єдине, на що він міг би сподіватись, це – залишити Італію разом з імператором. Проте це здавалось настільки ганебним і небезпечним, що почуття честі подолато страх” [40, с. 369].

Більшість сучасних істориків ґрунтується на свідченнях Проспера, не піддаючи їх сумніву. “Новина про прибуття Аттіли до Італії, пише, наприклад, Е. Томпсон, ймовірно, вразила патриціїв з жорстокістю блискавки” [53, с. 145]. Критично поставився до Хроніки Проспера Тирона О. Менчен-Хелфен: “Ніщо не було таким далеким від правди. Проходи через Юліанські Альпи, якщо почати з них, не можуть бути жодним чином порівнювані з Готардом або навіть Бреннерською ущелиною” [77, с. 105]. В даному випадку відомий гунолог має рацію, посилаючись на Павла Диякона. Останній в “Історії лангобардів” у подробицях описує підходи до півострова: “Італія оточена хвилями Тирренського та Адріатичного морів, ще із заходу і з півночі вона так закрита лінією Альп, що не існує ніякого входу в неї за винятком входу через вузькі ущелини й через величні вершини гір. Крім того, зі східної сторони, через котру вона з'єднується з Паннонією, має підхід, що є відкритим і доволі рівнинним” [5, II, 9]. Це перший – суто ландшафтний чинник.

По-друге, кордон на Карсті, як і на Дунайському лімесі, складався з легких оборонних споруд, дорожніх загороджень і сторожових веж (бургів)

Мал. 5. Римська сторожова вежа (бург). Фрагмент рельєфу колони Траяна в Римі.

Мал. 6. Піратський набіг вандалів. Сучасний малюнок.

Мал. 7. Аланський вождь і візантійський воєначальник Аспар. Сучасний малюнок.

(див. мал. 5); через малу кількість воїнів, які чатували на цих вежах, така залога не була в змозі протистояти просуванню ворожого війська. Castellum ad pirgum на гірських італійських дорогах налічував у середньому 8-10 воїнів [64, с. 132]. Подібний загін максимум що міг зробити – тимчасово притримати або уповільнити наступ ворога. По-третє, і це важливо, Аецій діяв так само, як і будь-який інший римський полководець до нього та після нього у тотожній ситуації.

Протягом V ст. Італія піддавалась вторгненням шість разів, не враховуючи піратських експедицій вандалів (див. мал. 6) [67, с. 485]. За винятком римської кампанії Радагайса, кожного разу варвари спускалися у долину зі сходу; кожного разу військо ворога перетинало ущелини Юліанських Альп без необхідності долати будь-який опір [77, с. 107-108]. Така практика була реалізована Аларихом 401 р., і вдруге – 408 р.; так само вчинила візантійська армія під командуванням Аспара (див. мал. 7) в 425 р.; цей же прийом для вдалого вторгнення використали Аттіла 452 р. і Теодорих на чолі остготів 489 р. [62, с. 628]. Ні Стилихон, ні узурпатор Іоанн, ні Одоакр не захистили Італію в цих ущелинах від зовнішньої навали.

Звісно, можна висунути цілком логічне заперечення, що вони не мали достатньо військ для надійного захисту двох ущелин і, якби ці ущелини були такі подолані нападниками, то чим тоді залишалось захищати рівнини? Проте існує і контраргумент: в горах тактика засідок або заслонів спрацьовує лише тоді, коли ворог їх не очікує. У зворотному випадку нечисельні захисники рано чи пізно приречені на поразку. Разом з тим, античні джерела зафіксували випадки, коли й потужна армія не спромоглася реалізувати свої переваги. Наприклад, у 388 р. заколотник Максимус мав велике боєздатне військо, але не наважився зупинити імператора Сходу Феодосія I Великого (379-395). За описом Павла Орозія, Феодосій без перешкод “перетнув пусті Альпи” (“vacuas transmisit Alpes”) [4, VII, 35, 3]. Про це саме пише й Зосима. В 394 р. Альпи знову “лежали відкритими”, як констатує Ермій Созомен, для армії Феодосія [12, VII, 22-24]. Про безперешкодне просування гірською Італією східноримського правителя згадує і Клавдій Клавдіан [20, с. 489-490]. Отже, боротьба гунів за італійські території почалась в долині Ісонзо й перед стінами Аквілеї.

Аттіла не зміг обійти міцну фортецю. Її залога була готова до облоги; городяни укріпили міські мури [73, с. 240]. Лише тоді, коли вождь гунів застосував машини для облоги [3, с. 422], збудовані, мабуть, римськими дезертирами або полоненими, стіни Аквілеї були проломлені й місто піддалося штурму та пограбуванню. Ті, хто не зміг своєчасно втекти, гинули чи потрапляли в полон [39, XIV, 8-9]. Міські квартали зазнали великої руйнації, хоча твердження Йордана про те, що від Аквілеї не залишилося й сліду, є навмисним авторським перебільшенням; мета такого перебільшення – переконати читача у неймовірний лютої гунів.

На середину VI ст. Аквілею повністю відбудували, щоправда, без відновлення фортифікації. Остготський король Теодорих у 489 р. і візантійський полководець Нарсес в 552 р. відмовились від захоплення міста [65, с. 97]. Згідно з листом Лева Великого від 21 березня 458 р., вже через п'ять років після гунської руйнації Аквілея знову стала єпископською резиденцією [36, V, 25]. Міська християнська община зміцнювалась у зв'язку з поступовим поверненням біженців; у VI ст. була зведена нова базиліка. Митрополит Аквілеї за рангом став рівний митрополитам Мілана й Равенни.

(Далі буде)

Джерела та література: 1. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана / Пер. М.В. Левченко. – М.: Арктос – Вика-Пресс, 1996. – 256 с.; 2. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. Ю. Кулаковского и А. Сонни; науч. ред. Л.Ю. Лукомский. – СПб.: Алетейя, 1994. – 569 с.; 3. Иордан. О происхождении и деяниях гетов (“Getica”) / Пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. – СПб.: Алетейя, 1997. – 506 с.; 4. Павел Орозий. История против язычников. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 534 с.; 5. Павел Диакон. История лангобардов. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – 320 с.; 6. Плиний Старший. Естествознание: Об искусстве / Пер. Г.А. Тароняна. – М.: Ладомир, 1994. – 944 с.; 7. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского / Пер. Г.С. Дестуниса // Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его

Феофилакта. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского. – Рязань: Александрия, 2005. – С. 453-533; **8.** Прокопий Кесарийский. Война с вандалами / Пер., ст., коммент. А.А. Чекаловой // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. – М.: Наука, 1993. – С. 175-315; **9.** Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. С.П. Кондратьева: В 2-х ч. – М.: Арктос – Вика-Пресс, 1996. – Ч. 1. – 334 с.; **10.** Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. С.П. Кондратьева // Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках: В 2-х ч. – М.: Арктос – Вика-Пресс, 1996. – Ч. 2. – С. 5-137; **11.** Прокопий Кесарийский. Война с персами / Пер., ст., коммент. А.А. Чекаловой // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. – М.: Наука, 1993. – С. 7-175; **12.** Эрмий Созомен. Церковная история Эрмия Созомена Саламинского / Эрмий Созомен. – СПб.: Тип-ия А. Фишера, 1851. – 636 с.; **13.** Ambrose. Epistola XV // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histoires. – Lipsiae: B.G. Teubner, 1850. – T. 16. – Col. 991-1002; **14.** Ausonius. Gratiarum Actio ad Gratianum Imperatorem pro consulatu // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. VIII. – P. 404-493; **15.** Cassiodorus Senator. Chronica // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histoires. – Lipsiae: B.G. Teubner, 1862. – T. 69. – Col. 489-715; **16.** Chronica 511 // Chronica Minora / Ed. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. IX. – P. 87-122; **17.** Chronica Minora / Ed. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. IX. – P. 45-658; **18.** Claudius Aelianus. Varia Historia // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1892. – T. VI. – P. 548-633; **19.** Claudius Claudianus. Bellum Gildonicum // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. X. – P. 314-410; **20.** Claudius Claudianus. Bellum Poltentium (sive Gothicum) // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. X. – P. 412-516; **21.** Continuator Prosperi Hauniensis // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – Vol. T. – P. 218-290; **22.** Hydatius. Consular Fasti // Chronica Minora / Ed. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. IX. – P. 45-78; **23.** Ioannes Lydus. De magistratibus populi Romani. – Wunsch: D.I.N., 1898. – 322 p.; **24.** Isidorus Hispalensis, ep. Seville. Chronica maiora // Chronica Minora / Ed. Th. Mommsen // Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. IX. – P. 441-495; **25.** Leo I. Epistola XXXVI // Acta Conciliorum Ecumenicorum / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 132-139; **26.** Leo I. Epistola XXXIX // Acta Conciliorum Ecumenicorum / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 153-160; **27.** Leo I. Epistola XLI // Acta Conciliorum Ecumenicorum / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 218-224; **28.** Leo I. Epistola XLVI // Acta Conciliorum Ecumenicorum / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 239-246; **29.** Leo I. Epistola L // Acta Conciliorum Ecumenicorum / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 272-280; **30.** Leo I. Epistola LIV // Acta Conciliorum Ecumenicorum / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 295-299; **31.** Leo I. Epistola LV // Acta Conciliorum Ecumenicorum / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 299-306; **32.** Leo I. Epistola LVI // Acta Conciliorum Ecumenicorum / Ed. E. Schwartz. – Berlin,

Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 306-313; **33.** Leo I. Epistola LVII // *Acta Conciliorum Ecumenicorum* / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 313-317; **34.** Leo I. Epistola CV // *Acta Conciliorum Ecumenicorum* / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 424-431; **35.** Leo I. Epistola CLIX // *Acta Conciliorum Ecumenicorum* / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 510-515; **36.** Leo I. Epistola CLXVI // *Acta Conciliorum Ecumenicorum* / Ed. E. Schwartz. – Berlin, Leipzig: Apvd Weidmannos, 1925. – Vol. II. – P. 548-553; **37.** Malalas (Ioannes Rhetor). *Chronographia* / *Corpus fontium historiae Byzantinae. Series Berolinensis* / Rec. Ioanens Thurn. – Berolini: Novi Eboraci: de Gryter, 2000. – 551 p.; **38.** Marcellinus Comes. *Chronicon* // *Chronica Minora* / Ed. Th. Mommsen // *Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi*. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. IX. – P. 314-387; **39.** Paulus Diaconus. *Historia Romana* // *Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi*. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1892. – T. VI. – P. 210-487; **40.** Prosper Tiro ad Aquitainam. *Chronica* // *Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi*. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1894. – T. VIII. – P. 330-402; **41.** Salvian. *De gubernatione Dei* // *Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi*. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1892. – T. VI. – P. 490-545; **42.** Sidonius Apollinaris. *Panegyric on Anthemius* // *Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus historiarum*. – Lipsiae: B.G. Teubner, 1859. – T. 58. – Col. 605-684; **43.** Sidonius Apollinaris. *Panegyric on Avitus* // *Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus historiarum*. – Lipsiae: B.G. Teubner, 1859. – T. 93. – Col. 685-711; **44.** Sidonius Apollinaris. *Panegyric on Maiorian* // *Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus historiarum*. – Lipsiae: B.G. Teubner, 1859. – T. 93. – Col. 712-768; **45.** Theodor Lector. *Historia ecclesiastica* // *Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus historiarum*. – Lipsiae: B.G. Teubner, 1873. – T. 86. – Col. 724-1235; **46.** Venantius Fortunatus. *Vita St. Germani* // *Monumenta Germaniae Historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi*. – Berolini: APVD; Weidmannos, 1898. – T. 40. – P. 253-304; **47.** Zacharias Rhetor. *Church History* / Ed. by E.W. Brooks. – L.: Albion, 1899. – 481 p.; **48.** Бычков А.А. Грозные войны половецких степей. – М.: АСТ; Астрель, 2010. – 349 с.; **49.** Гиббон Э. Закат и разрушение Римской империи: В 7-ми т. – М.: Терра, 1997. – Т. III. – 624 с.; **50.** Гиббон Э. Закат и разрушение Римской империи: В 7-ми т. – М.: Терра, 1997. – Т. IV. – 623 с.; **51.** Ле Гофф Ж. В тени длинного меча // *Социум*, 1995. – № 8 (51). – С. 58-64; **52.** Пенроз Дж. Рим и его враги. – М.: ЭКСМО, 2008. – 296 с.; **53.** Томпсон Э.А. Гунны. Грозные войны степей. – М.: Центрполиграф, 2008. – 256 с.; **54.** Энглим С., Джестис Ф.Дж., Райс Р.Р., Раш С.М., Сerratи Д. Войны и сражения древнего мира. 3000 год до н.э. – 500 год н.э. – М.: ЭКСМО, 2004. – 270 с.; **55.** Babcock M. The night Attila died: solving the murder of Attila the Hun. – Berkley: Berkley Books, 2005. – 324 p.; **56.** Babcock M. The stories of Attila the Hun's death: narrative, myth, and meaning. – Dublin: Edwin Mellen Press, 2001. – 129 p.; **57.** Bäuml F. Attila: the man and his image. – Budapesht: Corvina, 1993. – 131 p.; **58.** Binyon L. *Painting in the Far East*. – L.: Tempus, 1913. – 369 p.; **59.** Brady C. *The Legend of Ermanaric*. – Berkley: Univ. Press, 1949. – 416 p.; **60.** Brion M. *The Story of the Huns*. – L.: R.M. McBride, 1931. – 286 p.; **61.** Brown Fr. E. *The Excavations at Dura-Europos; Report of the Sixth Season*. – New Haven, 1939. – 351 p.; **62.** Bury J.B. *History of the Later Roman Empire*. – L.: Macmillan, 1923. – 684 p.; **63.** Gárdonyi G. *Slave of the Huns*. – Dent: A.L.B., 1969. – 358 p.; **64.** Gordon C.D. *The age of Attila: fifth-century Byzantium and the Barbarians*. – Michigan: University of Michigan Press, 1966. – 228 p.; **65.** Haldon J.F. *The Byzantine wars: battles and campaigns of the Byzantine era*. – L.:

Tempus, 2001. – 160 p.; **66.** Harvey C. Attila, the Hun. – N.Y.: Infobase Publishing, 2003. – 100 p.; **67.** Herbert W. Attila: King of the Huns. – L.: H.G. Bohn, 1838. – 553 p.; **68.** Hinds K. Huns. – L.: Marshall Cavendish, 2009. – 80 p.; **69.** Holland C. The death of Attila. – Knopf, 1973. – 273 p.; **70.** Howarth P. Attila, King of the Huns: Man and Myth. – L.: Barnes and Noble Books, 1994. – 205 p.; **71.** Hutton E. Attila and the Huns. – L.: Constable, Limited, 1915 – 228 p.; **72.** Ingram S. Attila the Hun. – Blackbirch: Blackbirch Press, 2002. – 112 p.; **73.** Laidlaw R. Attila: The Scourge of God. – Bruklin: Birlinn, Limited, 2007. – 320 p.; **74.** Laing J. Warriors of the dark ages. – Sutton, 2000. – 178 p.; **75.** Little P. Secret of Attila: The Fall of the Huns. – N.Y.: Publish America, 2007. – 188 p.; **76.** Man J. Attila The Hun. – L.: Transworld, 2005. – 389 p.; **77.** Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns: Studies in Their History and Culture. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1973. – 602 p.; **78.** Mounter P. Attila the Hun. – Chicago: Jolly Good Egg Productions, 2008. – 84 p.; **79.** Napier W. Attila. – L.: Orion, 2006. – 480 p.; **80.** Nicolle D. Attila the Hun. – Oxf.: Osprey, 2000. – 64 p.; **81.** Oliver M.T. Attila The Hun. – Lucent Books, 2005 – 112 p.; **82.** Price S.S., Price S. Attila the Hun: Leader of the Barbarian Hordes. – L.: Scholastic Library Pub, 2009. – 128 p.; **83.** Rice E. The Life and Times of Attila the Hun. – L.: Mitchell Lane Pub Incorporated, 2009. – 48 p.; **84.** Segura A., Ortiz J. Attila. – N.Y.: Heavy Metal Magazine, 2001. – 48 p.; **85.** Sugar P., Hanák P., Frank T. A History of Hungary. – Indiana: Indiana University Press, 1994. – 432 p.; **86.** Várdy S.B. Attila. – Dublin: Chelsea House Publishers, 1991. – 111 p.

УДК 94 (100)

Андрій ПАВЛЮК

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ФРАНКО-ЛАНГОБАРДСЬКИХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН (568–774 РР.).

У статті здійснено огляд основних ранньосередньовічних джерел, які висвітлюють військово-політичний аспект франко-лангобардських відносин, а також політичну історію Франкського (450 – 814 рр.) та Лангобардського (568 – 774 рр.) королівств.

Ключові слова: хроніки, аннали, варварські правди, каталоги, франки, лангобарди.

Андрей ПАВЛЮК

ИСТОЧНИКИ К ИЗУЧЕНИЮ ФРАНКО-ЛАНГОБАРДСКИХ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ (568–774 ГГ.)

В статье сделан обзор основных раннесредневековых источников, освещающих военно-политический аспект франко-лангобардских отношений, а также политическую историю Франкского (450-814 гг.) и Лангобардского (568-774 гг.) королевств.

Ключевые слова: хроники, анналы, варварские правды, каталоги, франки, лангобарды.